

Etički *krisis* kod Dostojevskog

ŽELJKO SENKOVIĆ*

UDK 17.037:
821.161.1.09
Dostojevski, F. M.
Stručni članak
Primljeno:
20. siječnja 2010.

Sažetak: U članku se razmatra nekoliko temeljnih pitanja kod Dostojevskog u kojima je uočljiv aporetički element. Tako, ovaj tragalac za smislom, govori o ljubavi (bar) dvosmjerno. Jednom je ona ključni element življenja po Riječi Krista, ali se prokazuje i kao egoistični impetus podčinjavanja i tiraniziranja Drugoga. Otkrivač kriza duše i duha istraživao je egzistencijalni pathos i kroz prijepore pokazivao da je biti čovjek i biti slobodan jedno te isto. Argumentira se protiv trivijalnih teza iz Golosovkerove studije »Dostojevski i Kant«, a sve zbog inzistiranja na »mišljenju krize« kao primjerenom kvalifikativu velikoga pisca. Freudova analiza Dostojevskog vrjednovana je kao ekscesivno pretjerivanje ili nepriznavanje odlučnih momenata. Biografska istraživanja se pokazuju također vrijednim područjem za dobivanje potpunije slike.

Ključne riječi: Dostojevski, kriza, ljubav, Bog, Kant.

Ljubav kao »egzistencijalni stav«, pregnuće srca kojim se razrješava aporetičnost i tegoba življenja, mnogima se pokazuje kao ključna misao kod Dostojevskog. Pri tomu izbjeci vlastita interpretacijska učitavanja nije moguće. Zapravo je uvijek tako pri čitanju velike literature, jer čitajući je, pozvani smo na sabiranje k bitnostima, što često pak vodi k hipostaziranju jedne ideje. No, pogledajmo dvije »vrste ljubavi«, odnosno dva puta na kojima nam se pokazuje Dostojevski. U romanu *Braćá Karamazovi*, u poglavlju »Dama male vjere«, kroz lik starca Zosime kazao je:

»Potrudite se voljeti svoje bližnje djelatno i ustrajno. Prema tomu koliko budete uspijevali u ljubavi, toliko ćete se uvjeravati u opstojnost Božju i u besmrtnost svoje duše. Ako se dovinete do potpunoga samoprijedora u ljubavi,

* Dr. sc. Željko Senković,
Sveučilište J. J.
Strossmayera u Osijeku,
Filozofski fakultet u
Osijeku, L. Jágera, 9,
31000 Osijek, Hrvatska,
zsenkovic@ffos.hr

onda ćete svakako povjerovati u Boga i nikakva vam sumnja ne će moći prodrijeti u dušu. To je provjereno, to je sigurno.«¹

U navedenim riječima iz razgovora starca Zosime s gospođom Hohlak riječ je o budućem, zagrobnom životu. Ona ga moli da joj pomogne naći način da povjeruje u Boga i besmrtnost. Starac joj najprije govori da tu nije moguće ništa dokazati, a zatim - da se može uvjeriti putem djelatne ljubavi. Zosima tvrdi – to je iskušano, to je točno. Međutim, do Boga je moguće doći samo preko bližnjega, preko drugoga.

Daljnji tekst pokazuje da su riječi redovnika na gospođu Hohlak djelovale kao nekakvo kazališno ishodište, pa ona s teatralnim *pathosom* deklamira kako bezgranično ljubi čovječanstvo, ali ipak i tada ima zadržku. Što ako odmah ne dobije zasluženu »moralnu plaću«, što ako se apstraktna ljubav spram čovječanstva pokaže posve drugačijom od ljubavi spram bližnjega. Nadalje kaže: »Što više volim čovječanstvo, to manje ljubim ljude kao pojedince.«

Na djelu je zapravo² suptilno ironiziranje prikaza ljubavi spram čovječanstva kao inačice samoljublja.³ Ivan priznaje da nikada nije mogao razumjeti kako čovjek može ljubiti svoje bližnje. On ne niječe ljubav, ali po njemu ona pohodi samo međusobno udaljene ljude. »Da možeš zavoljeti čovjeka«, kaže Ivan, »ne smiješ ga vidjeti jer čim pokaže lice, propade ljubav.« O tomu je Zosimi govorio jedan mudri liječnik, koristeći riječ »odvraceno« (možeš ljubiti samo »odvraceno«; ruski »*otvlečeno*«). Dušan Pirjevec taj pojam prevodi s apstraktno, pa je tu, znači, na djelu apstraktna ljubav. Cilja se, naravno, na odmaknuće od neposrednosti.

Između ideje o čovjeku i živoga čovjeka uspostavlja se nepremostiva razlika, koja odgovara razlici bivstvovanja i biti, egzistencije i esencije. U romanu o Karamazovima Ivan je apostrofira pitanjem Aljoši: »Zavoljeti život više nego njegov smisao?« S jedne strane načelna ljubav spram čovječanstva vezana je uz ideju i bit, stalo joj je najprije do logike i smisla. Tomu nasuprot stoji djelatna ljubav kojoj je prije svega do života, i to onoga koji prethodi logici, razumu i smislu.

Djelatna ljubav nema uzroka i razloga, ne donosi koristi, ona je ljubav za »ništa«. To »ništa« ovdje pokazuje da nije fokus na nekoj realizaciji čovjeka, nego djelatna

¹ »Постарайтесь любить ваших ближних деятельно и неустанно. По мере того, как будете преуспевать в любви, будете убеждаться и в бытии бога, и в бессмертии души вашей. Если же дойдете до полного самоотвержения в любви к ближнему, тогда уж несомненно уверуете, и никакое сомнение даже и не возможет зайти в вашу душу. Это испытано, это точно.«

² O tome: D. PIRJEVEC, *Braća Karamazovi i pitanje o Bogu*, AGM, Zagreb, 2003.

³ O ljubavi i samoljublju postoji jedno značajno mjesto u *Zapisima iz mrtvog doma*. Naime, tamo opisuje ženu koja je htjela nešto pokloniti zatvorenicima, pomoći im, a i sama je bila krajnje siromašna. U njoj se na svakom koraku primjećivala beskrajna dobrotu; napravila je kutije za cigarete šarenim papirom i dala im to plaho, kao da se ispričava zbog poklona. Pripovjedač *Zapisa* kaže na to: »Neki kažu (čuo sam to i čitao) da je najuzvišenija ljubav prema bližnjemu u isto vrijeme i najveći egoizam. U čemu je tu bio egoizam – nikako ne mogu shvatiti.«

ljubav ide čovjeku, ukoliko jednostavno jest. Djelatna ljubav ljubi čovjeka u njegovu bitku i samo s obzirom na bitak. Starac Zosima kaže: »Jedanput, u bezgraničnom biću, koje se ne može izmjeriti ni vremenom ni prostorom, bit će dana nekom duhovnom stvorenju, koje se pojavilo na zemlji, prilika da sebi kaže: *Jesam i volim (ja esm i ja ljublju)*.« Možda je čovjeku dan samo jedan trenutak djelatne i žive ljubavi, i zato mu je dan zemaljski život, vrijeme i rokovi.

Zosimina formula *jesam i volim* stoji kao svojevrsan parnjak Descartesovoj ključnoj postavci na putu metodičke sumnje. Štoviše, u *Braći Karamazovima* pojavljuje se francuska inačica kartezijanske formule, pa se Zosimina misao može jasno pozicionirati tek s obzirom na središnju Descarteovu (racionalističku) misao. »Mislim, dakle jesam« izriče đavao, koji je kako Ivanova halucinacija, tako i utjelovljenje njegovih najgadnijih i najglupljih misli/osjećanja. No, premda je u njemu, Ivan ne poznaje đavla u sebi, on je njegova tajna, skrivena istina. Odnosno, Ivan Karamazov utjelovljenje je Descartesove formule, koja nosi određeni smisao bitka i ontologijsku odluku. Čini se da je Dostojevski upotrijebio njen filozofski dignitet da Zosiminu odluku *jesam i ljubim* uzdigne do adekvatnoga mjesta u pitanju o bitku i smislu.

O ljubavi kao vrhuncu bivstvovanja i kao življenu od-govaranju na muku teodiceje Dostojevski je svakako izrekao predivne riječi preko spomenutoga starca, čovjeka mira i vjere. Međutim, ne treba zanemariti ni ono što stoji pri kraju druge knjige *Zapisa iz podzemlja*:

»Voljeti je za mene značilo tiranizirati i podčinjavati. Cijeloga života nisam mogao ni zamisliti drugačiju ljubav, a dotjerao sam dotle da sada, s vremena na vrijeme, mislim kako se ljubav sastoji u dobrovoljno darovanom pravu voljene osobe da je tiranizira. Ja sam ljubav i u svojim podzemnim snovima zamišljao samo kao borbu, počinjala je uvijek kao mržnja i završavala kao moralno podčinjavanje, a tada više nisam mogao ni zamisliti što da radim s pokorenim bićem.«

Treba istaknuti da je i ovo, dakle, Dostojevski - s ovakvim stavom o ljubavi. Kao mislilac i kao čovjek. K tomu, pisac Dostojevski u stvarnomu je životu (mnoštvo je izvora o tomu) bio vrlo hirovit, često nagle naravi; njegovim riječima: uspješno je tiranizirao bližnje. U časopisu »Vrijeme«, glavni suradnik Strahov, prirodnjak i matematičar, jedan je od onih koji su o Dostojevskom izrekli vrlo oštre riječi: »Bio je zao, zavidan, razvratan, čitav je život proveo u nemirima koji su ga činili bijednim, a činili bi ga i smiješnim da istovremeno nije bio tako zao i pametan. Lica koja mu najviše sličje su junak iz *Zapisa iz podzemlja*, Svidrigajlov (*Zločin i kazna*), Stavrogin (*Zli dusi*). To je bio loš i nesretan čovjek koji je uobražavao da je sretan, a nježno je volio samo sebe.« Pisac Turgenjev pak kaže da se prema Dostojevskom odnosio kao prema bolesniku. A ako je zaista imalo sličio junaku *Zapisa iz podzemlja*, razmislimo o jednom navodu iz tog djela:

»Ja sam samo u svom životu dovodio do krajnosti ono što se vi niste usudili dovesti ni dopola, i još ste svoj kukavičluk tumačili kao razboritost i tako se tješili obmanjujući sami sebe... Ostavite li nas same, bez knjiga, odmah ćemo se zaplesti, izgubiti – ne ćemo znati kamo da krenemo, čega da se držimo; što da volimo, a što da mrzimo, što da cijenimo, a što da preziremo? Tegobno nam je i to da budemo ljudi – ljudi s pravim, vlastitim tijelom i krvlju; stidimo se toga, smatramo to sramotom i nastojimo biti nekim nepostojećim općeljudima. Mrtvorodenčad smo, već se odavno i ne rađamo od živih očeva i to nam se sve više i više sviđa. Prilagođavamo se općem ukusu. Uskoro ćemo izmisliti kako da se rađamo od ideja.«

Ništa novo ne bih rekao ukoliko bih navodio općepoznata mjesta o značajnosti Dostojevskog kao otkrivaatelja dubine duše i duha. Kao »realist u višem smislu«, pokazuje se kao jedan od istinskih tumača zbilje. Ona pak očigledno ima svestremsku konstantu. Zbilja ljudskoga života, kako po mišljenju velikana duha, tako i po mojemu skromnom iskustvu, perpetuiru se u nikad završeno traganje. Uzmemo li jedan segment ostvarenosti i učinimo li od njega okamenjeno postignuće, negiramo temeljni egzistencijalni problem i *pathos*, iz kojega izlaza nema. Stalno smo u prijeporima i to pokazuje našu bit, da biti slobodan i biti čovjek jest jedno te isto. Biti u krizi stoga znači da ne pristajemo i ne smijemo pristati na rješenja koja će za nas učiniti drugi, jer se za vlastitost moramo izboriti. Tako je u načelu, a tako je i s tematikom što nam još uvijek govori preko Dostojevskog.

Dostojevski je za nas živi pisac onoliko koliko je živa svaka tradicija koju njegujemo. Klasik o kojemu moramo misliti u prezentu, makar to bio i historijski prezent. »Klasično« je ono prvorazredno, što nas otkriva u bitnostima do kojih nam kao ljudima uvijek treba biti stalo. Jer kao što nije odveć razborito govoriti o mrtvim i živim jezicima (nego klasičnim i modernim), tako stvar stoji i s velikim misliocima. Tu su da bi nam pokazali mogućnosti istinskoga bivanja čovjekom, što je nikad završiv posao. Ono što je na Dostojevskom veliko jest (već spomenuto) bivanje u traganju, mucu traganja za istinskim životom i bogočovještvo. To je nerazrješivo povezano s prikazom lomova i padova čovjeka u jednoj konkretnoj, povijesnoj zbilji. Sve je to Dostojevski, otvorena knjiga, koju treba uzeti i po slovu i po duhu njezinu i pri tomu, koliko je moguće, izbjeći selektivna tumačenja.

Što je sve za Dostojevskog bila ljubav, u raznorodnim inačicama, od najuzvišenijega pregnuća k čistom očitovanju evanđeoske poruke do patoloških bludnji svijesti lunatika i kockara, ne može biti jednako vrjednovano. Ali, to sve stoji pred nama kao polimorfna srčika Dostojevskog: prikaz mučnoga hoda između životnih krajnosti. Priznavati dubinu i važnost ovoga pisca utoliko je možda najbolje ako pojam krize uzmemo kao široki horizont, prvi i najširi krug u kojemu se sve metamorfoze skupljaju.

Da, on je mislilac koji upućuje na evanđeosku ljubav. Ali, možemo li to uzeti kao postignuće koje će nam potvrditi naše vlastite egzistencijalne intencije, bez da pro-

mislimo/proživimo sav intelektualni sadržaj i *pathos* u kojemu se veliki pisac nalazi? A to je pak, doslovce uzeto, nemoguće. Moje je mišljenje da je Dostojevski zaista kršćanski usmjeren (njegovo »kršćanstvo duha« emfatično je naglašavao kako Berdjajev tako i mnogi drugi), ali u svemu čega se dotakao, uključujući taj bitan aspekt njegova habitusa, prevladavala je *kriza* i pitanje. Ustrajavati u pitanju, priznati da postoje nerješivosti, biti pred zidovima i lutati u svemu (pa i s obzirom na ljubav!), to je »dostojevština«.

Pronašao⁴ sam zapis o događaju tijekom križarskoga pohoda kralja Luja koji je sačinio Yves le Breton. Susreo je staricu koja je tumarala s pladnjem u desnoj ruci, na kojemu je bila vatra, i s vrčem punim vode u lijevoj ruci. Rekla je da hoće zapaliti raj sve dok u potpunosti ne izgori, a vodom će ugasiti vatru u paklu, jer želi da nitko ne čini dobro samo zato da bi došao u raj ili se boji pakla, već isključivo iz ljubavi prema Bogu. Slična prisposoba stoji u sufijskom islamu: »Bože, ako te budem poštovao zbog toga što se bojim pakla, spali me u njemu. Ako te budem poštovao jer se nadam raju, nemoj me u njega pustiti. A ako te budem poštovao zbog tebe samoga, nemoj me lišiti tvoje vječne ljepote« (Rabi al-Adawiyya iz Basre, 713.-801.).

U duhu ovoga čine mi se vrlo izglednim opasnosti od trivijalnosti u tumačenju misli: »Ako nema Boga, sve je dopušteno.« Za neke, to je jedna od najupečatljivijih teza Dostojevskog, koja svjedoči o dubini kršćanske i moralne orijentiranosti. Meni je tu pak problematična teodiceja u moralnoj perspektivi, koja ne pokušava pratiti dubine krize »dostojevštine«, na koju se poziva. Smatrati da ova ili slična »izreka« može i treba biti uzeta kao forma otkrivanja istine, jest supstitutiv za razmišljanje. Svakako, postoje ljudi koji će i posloviću »Tko rano rani...« identificirati s krajnjom mudrošću. I najozbiljnija tema može biti okljaštrena i stavljena u okvire forme primjerene onima koji ne mogu izdržati težinu razvijanja misaone problematike, ne mogu pratiti njen *diakrisis*, možda i teorijsku nerješivost. To jest, uzeta zasebno, misao »Ako nema Boga...«, ne vrijedi mnogo. Ona je misaono korisna samo kao uvod u razvoj vrlo suptilne problematike, bez da unaprijed nudi »gotova rješenja«. Meni je osobno bliži stav »Ako ima Boga, sve je dopušteno«, na tragu Augustinova: »Ljubi i čini što hoćeš.« Istinsko kršćanstvo ne plaši, ne niječe i ne treba zasnivanja na negativnim formama, te i možebitnom podupiranju straha kao pripreve za vjerovanje.

Ante Armanini⁵ kaže da Ivan Karamazov nije svjestan da s tvrdnjom: »Ako nema...«, njegova sloboda uopće nije slobodna za ovo ili za ono, nego je to jedino sloboda protiv nečega, negativna sloboda. K tomu, ta sloboda znači trajnu zagleda-

⁴ Prema: S. ŽIŽEK, *O nasilju*, Naklada Veljak, Zagreb, 2008., str. 116.

⁵ A. ARMANINI, *Dostojevski i volja za moć*, Ceres, Zagreb, 2003., str. 63.

nost u samo negativno, u lice strašne i blistave smrti. Ipak, u *Braći Karamazovima* postoje mnogobrojni slojevi koje treba pažljivo odvagivati kada se govori o slobodi, temeljima moralnoga djelovanja i njihovoj svezi s teodicejom. Posebno je upečatljiv tragizam toga romana. Riječ može biti uzrok velikih ljudskih nesreća. Zosima tvrdi da se čovjek treba osjetiti odgovornim za sva bića na ovom svijetu, ne samo za djelo, već također za riječ i misao. Jer svi junaci romana, koji nisu imali odgovornosti za svoja djela i riječi, »pojeli su jedni druge«. I ta činjenica nameće zaključak da ne može biti društvene ličnosti ni društva bez valjanoga morala. Da Ivan nije propovijedao »sve je dopušteno«, Smerdjakov ne bi ubio. Ivan je žrtva vlastitoga amoralizma, u kojemu je čovjek-priroda u osnovi koncepcije svijeta. Ako u čovjeku postoje mračni nagoni, radikalno zlo, atavistička snaga, ili kako već nazvali taj neistraživi ponor nesvjesnoga i neukrotivoga, to prvenstveno treba potaknuti ideju jačanja normativnoga etičkog elementa, suzbijanje loših strasti, zamah k samokontroli i odgovornosti.

Daljnja problematika oko teze »Ako nema Boga...« jest u tomu da, koliko sam upućen, svi značajni etički sustavi (aretaička tradicija s Aristotelom, deontička s Kantom i utilitaristička s J. S. Millom; da moderne inačice ne spominjem) imaju tendenciju zasnivanja moralnosti na autonomnosti čovjeka. Pitanje Boga, ukoliko je otvoreno, kao primjerice kod Kanta, biva ishodištem što u konačnici zacjeljuje nemogućnost ostvarenja ovozemaljskoga podudaranja moralnosti i blaženstva. Spekulativni um kod Kanta nije osigurao izvjesnost besmrtnosti ljudske duše, ali jamstvo/nadu tomu nalazimo u praktičkom umu. Međutim, svi koji bar površno poznaju njegovu etiku dužnosti, priznat će da je religijski aspekt tek dodatak u formiranju dostojanstva kategoričkoga imperativa kao srčike praktičkoga uma. Ono najunutrašnjije u moralnosti jest da se moramo potruditi iz sebe i u sebi pronaći razloge o odnosu spram drugoga i sebe samih. To pak ne umanjuje značaj odnosa spram Boga. Naprotiv, jer se ovim potvrđuje čovjekova sloboda i mogućnost bogolikosti.

Međutim, kada već spominjem Kanta, treba se osvrnuti na knjigu Golosovkera,⁶ *Dostojevski i Kant*, gdje se razmatra spomenuta misao o (ne)dopuštenosti (Ako nema Boga...), na način koji mi je više nego začudan. Ta knjižica je, koliko god sam je puta čitao, na mene djelovala poticajno, ali i enervantno. Puno toga u njoj može iritirati, ukoliko ste skeptični spram unaprijed donesene odluke o rascjepu na logos i srce, pri čemu je filozofiji Imannuela Kanta dana uloga đavolskoga djelatnika, kojeg je Dostojevski »koristio« (navodno njegovu *Kritiku čistog uma*) u dijalektičkom postavljanju problematike. Na kraju, sam Dostojevski pokazuje se kao filozof srca i ljubavi, onaj koji nadvladava Kantove antinomije. Po meni, Dostojevski je zasigurno kompleksniji od tog reduciranja, on je i jedno i drugo, te

⁶ J. GOLOSOVKER, *Dostojevski i Kant*, Grafos, Beograd, 1983.

puno više, ukoliko se ne prepustimo uobičajenim interpretacijskim »uljepšavanjima« toga mislioca.

Golosovker prvo iznosi hvalospjeve o Kantu kao filozofu. Njegovo djelo veliko je intelektualno čudo, filozofski most koji »moramo prijeći« (što je to ako nije hegelijanska fraza, naknadno pomiješana s patetičnim aspektima loše intelektualne apologije duhovnosti), ali vrlo brzo mijenja retoriku: to je đavolji most. Dijalektika i dedukcije u *Kritici čistog uma* zapravo su: dobro konstruirana zabava, lukava konstrukcija, eristika, sofističke sekcije. K tomu, tvrdi da je Kant maskirao teorijski agnosticizam teatralnom »prirodnom i neizbježnom iluzijom uma«, skrivenog u našim sudovima, u našem prikazivanju njihovih subjektivnih osnova kao nečeg objektivnog, djelovanjem dijalektike koje se naš um ne može osloboditi. Da stvar prikazivanja Kanta bude još gora, može se nadodati da izrijeком tvrdi (str. 83.), u kontekstu prikazbe Ivana Karamazova - koji ide »izvršiti dužnost«: što znači »izvršiti dužnost« ako ne »kategorički imperativ«. Takvo zaključivanje je na razini lošeg studenta filozofije, ništa više.

Ako su ti elementi, kontakt s čisto filozofskim pojmovljem i tradicijom vrlo upitni, treba reći da je prikaz same tematike *Braće Karamazovi* kod Golosovkera vrlo nadahnut. Đavao-ubojica (koji će se pokazati kao, dakle, izrastao iz *Kritike čistog uma*) ruga se Ivanu jer se muči sa savješću, »po sveopćoj ljudskoj navici tijekom sedam tisuća godina«, te jer će poći učiniti podvig plemenitosti, okriviti sebe pred sudom, a sam u plemenitost ne vjeruje. Prema tom zaključivanju Ivan odlazi to učiniti jer je kukavica, jer ne smije ne otići, a zašto ne smije, to je zagonetka. U romanu su prikazane dvije ideje čovjeka: antipodi koji vode neprestanu borbu na život i smrt. Jedan »novi čovjek«, o kojemu govore Ivan, đavao i bogoslov Rakitin, jest bogočovjek kojemu je sve dopušteno. Ironično - čovjek s repićima u mozgu (neuronima), umjesto duše. Drugi, »novi čovjek«, aktualiziran je kod starca Zosime, Aljoše i Mitje: to je preobraženi čovjek, koji pada u tihu radost, voljan žrtvovati se.

U romanima-tragedijama Dostojevskog prevladava mračna strana, primjerice jako puno je leševa, samo što tu zapravo i nije riječ toliko o likovima ljudi, već o idejama. Uzevši samo četiri romana (*Braća Karamazovi*, *Zli dusi*, *Zločin i kazna*, *Idiot*) riječ je o dvadeset leševa: četiri samoubojice (Smerdjakov, Stavrogin, Svidrigajlov, Kirilov), a ostali su zaklani, ubijeni metkom, ugušeni ili rastrgnuti (stari Karamazov, Lizaveta Nikolajevna, kapetan Lebjadkin i njegova sestra, Šatov, robijaš Feđka, stara lihvarka, gluhonijema Jelisaveta, Nastasja Filipovna i drugi). Sve te samoubojice i ubijene upokojila je misao »sve je dopušteno«, koja prema autoru mora ubiti i sebe samu. Ta misao ima mnogo vidova: neobuzdana samovolja, mahnitost nevjerovanja, cinizam, zanesenost gordosti.

U romanu *Braća Karamazovi* prikazana su dva ponora – vjere i nevjere. Kaže se da su njih oci pustinjaci iskušavali u isti mah. S tim se valja složiti, ali i ustrajati

u naporu da se dubina misaonog i estetskog djela ne apsolvira u olakom zauzimanju moralističkog stava. Dostojevski je sve navedeno, a prozivanje nekog velikog filozofa ili filozofske tradicije za svojevrsnog »krivca« jer se ono bolje u nama nije očitovalo, maestralan je promašaj. Filozofija se bavi logosom, ali i Krist je Logos. Svakako, takva je analogija omogućena pretumačenjem, no mislim da unatoč tomu stoji jedno veliko ipak. Ovo je, naravno, prvenstveno izrečeno da se istakne kako oprjeka um-srce može postati promašena ukoliko se u djelu takve slojevitosti i dubine, kao što je u slučaju Dostojevskog, ne uviđa njihova konstantna metamorfoza i sveza, narav egzistencije.

Sigmund Freud u studiji o Dostojevskom⁷ kaže da se u bogatoj osobnosti Dostojevskog mogu razlikovati četiri fasade: pisca, neurotičara, etičara i grješnika. Treba se znati snaći u toj složenosti. Glede njegove etičke dimenzije, Dostojevski se nakon borbi da izmiri nagonске zahtjeve individue sa zahtjevima ljudskog društva spušta do podčinjavanja, najprije svjetskom, a onda duhovnom autoritetu. Strahopoštovanje pred carem, zatim Bogom, pa uskogrudnim ruskim nacionalizmom. Dostojevski je, smatra Freud, propustio postati učitelj i osloboditelj ljudi, pridružio se njihovim tamničarima. Njegove neuroze odvele su ga na svojevrsan duhovni brodolom.

Nadalje, Freud u Dostojevskom otkriva velikog grješnika i potencijalnog zločinca. To zaključuje iz sklonosti pisca materijalu za književna djela u kojima je prvenstveno izražen nasilnički, ubilački i sebični karakter, te osobna strast za kockanjem. Destruktivni nagon usmjerio je protiv sebe pa je došlo do razvoja mazohizma i osjećanja krivice, razdražljivosti. Znao je mučiti voljene osobe, a to zapravo radi i čitateljima.

Nadalje, tri su određujuća čimbenika u psihi Dostojevskog: izvanredna snaga afektivnog života, perverzna nagonска dispozicija (što vodi ili k sado-mazohizmu ili postajanju zločincem) i umjetnička nadarenost. Ono što dodatno komplicira stvari jest neuroza, kao znak da Ja nije svladalo probleme koji su se pred njim pojavili. U svezi s njom Freud razmatra epileptične napade kod pisca. Razlikuje organski uvjetovanu epilepsiju i tzv. afektivnu epilepsiju, što stoji u službi neuroze, čija se bit sastoji u tomu da se obilje uzbudjenja, s kojima ona ne može psihički izaći na kraj, oslobodi tjelesnim putem. Smetnje koje je epilepsija stvarala u ovom drugom slučaju, a koje su postojale kod Dostojevskog, izraz su samoga duševnog života.

Freud smatra da postoji veza između ubojstva oca u *Braći Karamazovima* i sudbine oca Dostojevskog, gdje pronalazi najtežu traumu i stožer neuroze pisca. Riječ je o mješavini ljubavi i mržnje prema ocu, strahovima od kastracije kao reakciji

⁷ S. FROJD, Dostojevski i ocebistvo, u: *Iz kulture i umetnosti*, Matica srpska, 1981.

na maštanje o najstarijem zločinu na svijetu, ocubojujstvu. Ako je otac bio strog i brutalan, Nad-ja preuzima od njega ova svojstva, a Ja postaje mazohističko. U Ja nastaje velika želja za samokažnjavanjem, koja se iskazuje kao predavanje sudbini, ili uživanje u surovom postupanju Nad-ja⁸.

Prava opasnost za Dostojevskog pojavila se kada je fantazija postala realnost, potisnute želje su se ostvarile, a sredstva obrane su se zbog toga pojačala. Nakon smrti oca rani patološki napadi (»napadi umiranja« od iznenadne bezrazložne letargije, osjećaj da će morati umrijeti, zatim i stvarno umrtvljivanje) postaju epileptični. Dostojevski se nikada nije oslobodio bremena savjesti zbog namjere ocubojujstva, a to je odredilo njegovo držanje prema državnom autoritetu (od kojeg prima kaznu, kao svojevrsno zamjensko kažnjavanje za njegov prvotni prijestup) i spram vjere u Boga.

Uza sve ovo, još je zanimljivo i psihoanalitičko objašnjenje piščeve kockarske strasti. Dostojevski bi ženi obećavao i zaklinjao se, svakog dana iznova, da ne će kockati. A onda bi to činio, dok ne bi sve što ima potrošio. Tek kad bi bio posve uništen, tek tada je otišao demon s njegove duše, prepuštajući mjesto stvaralačkom geniju. I nakon što je tako sebi omogućio da se pred ženom kažnjava, tjerao ju je da ga prezire, da je sažalijeva što se udala za starog grješnika. No, poslije rasterećenja savjesti popuštale bi unutrašnje prepreke za rad i mogao je pisati.

O Freudovu tumačenju treba reći da je značajno zbog pokazivanja mogućnosti pretjerivanja i neshvaćanja. Ono u čemu je Dostojevski najbolji, u iznošenju problema »unutrašnjeg života«, kao da je od Freuda prepoznato kao konkurencijski izazov. Potpuno isključivo, s koprenom ideologema u pristupu religiji, psihoanalitičar je propustio naglasiti piščev specifikum u otvorenosti kršćanskom tezariju. Jer za neke je sve što poziva na evanđeoski duh i Krista krajnji dogmatizam i porobljavanje čovjeka. Freud je vlastitu znanstvenu intenciju uzeo neozbiljno kada je normativistički vrjednovao ono do čega je došao odbacivanjem religije kao takve. Budući da je za njega i filozofija krajnje upitna djelatnost (ona je ostatak animizma jer vjeruje u svemoć riječi, po čemu je bliska stanju paranoidnog ludila), u dosta očitovanja čuvao se općih teza o čovjeku i njegovim bitnim ciljevima. On, koji je daleko izbjegavao poopćenja, te volio istaknuti kako je to naravi njegovih istraživanja strano (jer se zanima za pojedinačne, znanstvene aspekte) na primjeru Dostojevskog nije izdržao ne izreći protivljenje kršćanskoj optici velikoga pisca. Umjesto da sagleda moduse po kojima se ujedno može biti kršćanin i pitalac, kršćanin i onaj koji sumnja, kršćanin i psihoanalitik, Freud olako apsolvirava stvari.

Život Dostojevskog iznimno je zahvalan za proučavanje, bilo ono psihoanalitičko ili drugačije. U njemu kao da autentičnost, snaga i kompatibilnost proživljenog s

⁸ Jedan od temeljnih idejnih vodilja kod F. M. Dostojevskog bila je nužnost prihvatanja patnje, što je načelno u skladu s Freudovim analizama njegove unutarduševne dispozicionalnosti.

mišljenim, pa napisanim, govori sama za sebe. Rani doživljaji su, rekao bi Freud, presudni za formiranje psihe. U skladu s tim Leonid Grossman u biografskoj knjizi⁹ navodi da je u kolovozu 1831. godine na rubu zabačenoga sela Brikova ili Feđine šumice, desetogodišnji Dostojevski susreo seljaka Mareja, koji ga je zagrlio, uplašenog akustičnom halucinacijom. Sjedi orač ostavio je svoju ralicu da bi zemljom i umrljanim prstima prekrižio uplakanog dječaka. To je jedna od izuzetnih stranica u fragmentarnoj autobiografiji Dostojevskog. Orač Marej mu je pokazao »kakvim dubokim i prosvijećenim ljudskim osjećanjem« može biti ispunjeno srce ruskoga seljaka-kmeta.

Od ranoga školskog doba Dostojevski je čitao i duboko proživljavao djela primjerena svojoj dobi. A kada mu je bilo oko šesnaest godina počeo je osjećati sebe na način da u njemu plamtii svojevrsna vatra. U tu je unutrašnju vatru vjerovao, a što će od toga poslije ispasti, nije ga mnogo brinulo. Njegova majka imala je nesumnjiv talent u izražavanju, prikazivanju emocija i života, a budućem je piscu pačeničkim životom i preranom smrću postala neizbrisivi temeljac, začetnik otvaranja moralnih pitanja, nedužne patnje, nezaslužena bola, psihičkoga stradanja u samopozrtvovnosti.

Nakon poznate optužbe za zločinačke planove protiv pravoslavne crkve i vrhovne vlasti (sličnost s optužbom Sokrata?), uslijedilo je još jedno snažno osviještenje. Na putu u Sibir, njegova grupa susrela se sa ženama osuđenih dekabrista. To su bile četiri patnice koje su odlučile kao nedužne sa svojim muževima proživjeti sibirsko izgnanstvo na dvadeset pet godina. Nagovorile su njihove čuvare da ih nahrane, dale im nešto stvari i svakome po jedan primjerak knjige, jedine knjige koju su smjeli imati sa sobom na robiji. Bilo je to Evandjelje, u čije su rasječene korice stavile po deset rubalja. Dostojevski je ovu knjigu čuvao čitav život, te ju je otvorio i na dan svoje smrti. Iz nje mu je žena, prije smrtnog časa, na njegovo traženje, čitala priču o izgubljenom sinu. To je zadnje slušao.

Ipak, ostalo je svjedočanstvo da je Dostojevski izbjegavao razgovor o religiji. Možda zato jer je ona u njemu bila topos konstantne krize i onog najvišeg. Koliko god je o prijeporima u vjeri puno pisao, malo ili nimalo je o njoj govorio živom riječju. Znakovitosti navedenoga zasigurno su odgonetljive, to bi tek trebalo promisliti.

Pored toga, nikada nije pokazivao vlastito egzistencijalno i(li) duhovno beznade, naučio se prihvatiti patnju. Zapravo, gotovo nikad. Jer kad je izgubio svoje prvo dijete, tromjesečnu kćerku Sonju, pao je u duboko burno očajanje. Njegova žena svjedočila je da je tada prvi put čula jadikovku o osobnom tužnom životu. Usamljena mladost, smrt nježno voljene majke, podsmijeh drugova na književnom poprištu. Zatim robija, nemogućnost pronalaženja sreće u prvom braku, a onda, kad mu se

⁹ L. GROSSMAN, *Dostojevski*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1974.

u drugom braku rodila kćerkica, ona tako brzo umrije. Patnja na patnju, kriza za krizom.

Život Dostojevskog uistinu je pravo izvorište za prikazbu unutrašnjih lomova, prvotnog hijatusa između materijalnoga svijeta i prostora gdje se čovjek duha htio udomiti. Vjerojatno su mnogi imali osjećaj da njegova djela ni u čemu nisu bila tek prostor učitavanja zasebne zbilje. Ne, ona kao da održavaju živom pupčanu vrpcu jave i snoviđenja, prostora između ruba i provalije, kojim je autor toliko puta prolazio. Uhvaćen u noći između 22. i 23. travnja 1849. godine, pod optužbom zbog učešća u ostvarivanju zločinačkih ideja, pisao je još istoga dana svojemu bratu. Nakon saznanja o promjeni smrtne kazne u dugogodišnju robiju, među ostalim tu čitamo:

»Brate, ja nisam tužan i nisam pao duhom. Život je svuda život. Život je u nama samima, a ne u izvanjskom. Kraj mene će biti ljudi, a biti čovjek među ljudima i ostati čovjek bez obzira na to kakva te nesreća snađe, ne tužiti i ne pasti duhom – u tomu je život, njegov smisao.«

Četiri sljedeće godine, koje je proveo u Omskoj tvrđavi, bile su nalik životu u Danteovu paklu. Iz njih je kasnije nastala zaista patnički življena, a ne prosanjana književna vizija pakla u svim njegovim krugovima. Nastalo je djelo *Zapisi iz mrtvog doma*, umjetnička materijalizacija stvarnih doživljaja, ni roman, ni pripovijetka, ni memoari, nego je sadržaj sam sebi takorekuć dao formu – zapisa. Dugo je vremena ovo djelo, iz snage subjektivnoga doživljaja, konkretnih ličnosti i jednosmislenoga viđenja istine, zacrtalo pravac univerzalnoga ophođenja s temom. No, u *Zapisima* nema osobne optužbe, govora o vlastitomu stradanju i preživljavanju. Riječ je o uzrocima i smislu same zbilje koju prikazuje, o problemima čovjekove egzistencije uopće, o zlu kao takvom.

Svijet »mrtvog doma« ne sličí jednom postojećemu, ovdje su vladali posebni zakoni, njegovo stanovništvo imalo je vlastitu nošnju, naravi i običaje. Život je tu na svoj način bujao, ljudi su bili izuzetni, smatra Dostojevski, premda živi sahranjeni. Referentna točka kojom ovo djelo možemo pojmiti, s obzirom na »život u prijeporima« kao ključnu karakteristiku misaonoga života Dostojevskog, jest prikaz »mrtvog doma«, lišenoga vremenskog tijeka, u bezizlaznoj točki. Teškoća življenja i mišljenja u okviru beznadnosti pojačava se komparacijom sa životom izvan tamnice. Sve u tom domu bezuvjetno vodi proživljavanju velikih pitanja, sagledavanju površinskoga i dubinskoga u životu i psihi zatvorenika.

Svi smo mi, barem ponekad, proživljavali utamničenja, mogli bismo na tragu Dostojevskoga misliti. Nekad nas utamničí nekontrolirani poriv, ponekad su drugi krivci da se osjećamo nemoćnima, a i socijalno-psihičke uvjetovanosti mogu otvo-

riti pretešku Pandorinu kutiju o slobodi i neslobodi. Ono pak što Dostojevski želi prikazati u *Zapisima iz mrtvog doma* nije samo prikaz robijanja i konkretnih problema, nego i općeljudska paradoksalnost. No, što nam osviještenja toga mogu ponuditi? Autor prikazuje crnohumornu situaciju zajedničkoga kupanja robijaša. Pitanje je kako je treba pojmiti.

»Kad smo otvarali vrata parne kupaoalice, mislio sam da ulazim u pakao... Oči su nam obnevidjele od pare, čađi, prljavštine i tjeskobe... Na čitavom podu nije bili nijednog mjesta ni koliko dlan velikog gdje nisu sjedili zgrčeni zatvorenici, pljuskajući se iz svojih kanti... Paru su puštali svake minute... To više nije bila vrućina, to je bio pakao. Sve je to vriskalo, hihotalo se uz škrgut stotinu okova koji su se vukli po podu... Prljavština se lila sa svih strana. Svi su bili u nekom uzbuđenom stanju duha; razlijevali su se fijuci i krici... Obrijane glave i rasparana pocrvenjela tijela robijaša izgledala su još nakaznije...«

Dostojevski je bio uvjeren da je ovdje zaista vidio sliku pakla, odnosno da on vjerojatno sličići nečemu ovakvom. Međutim, snažan kontrast navedenoj infernalnoj orgiji uzaludnog čišćenja predstavlja opis smirenosti zatvorenika za vrijeme posta, kad su se veoma usrdno molili Bogu i svaki od njih je davao poneku kopjeju kao prilog Crkvi. Između ta dva dijametralno suprotna stanja Dostojevski je tražio ljudsku bit robijaša, tražio je nit koja spaja nebo i zemlju u čovjeku, raj i pakao, raspuštenost i mirnoću. I robijaš je mislio: pa i ja sam ljudsko biće, pred Bogom smo svi jednaki.

Takve scene u *Zapisima iz mrtvog doma* sugeriraju nam da na sibirskoj robiji (a mi to naravno možemo poopćavati) nisu zapravo neizdrživo teški ni okovi, glad, studen, robijaški rad ili batine. Najveća muka je spoznaja da nisi slobodan, da ne pripadaš sebi. Iz toga pisac izvodi zaključak da je sloboda u samoj biti ljudskosti najvažnije svojstvo, ono što nas čini čovjekom. Bez nje se spuštamo u animalno.

A kako se odsustvo slobode pokazivalo u »domu«, paradoksalno mrtvom, paradoksalno živom? Među zatvorenicima, kaže autor, nije se moglo uočiti prijateljstvo, a k tomu nema govora ni o kakvoj solidarnosti; posve drugačiji odnosi nego na slobodi. Ali ako im se da mogućnost da bar nakratko sami odlučuju, kad im je primjerice dopušteno da nešto učine na vlastitu inicijativu, oni se – ponovo »pretvaraju« u ljude. Dobiju li obaviti neki posao u radionici, to je nerijetko učinjeno prije zadanoga roka, proradi mašta i darovitost. Na tren su dobili ono zbog čega pate: nedostatak vlastitoga ja, gubitak vlastite osobnosti. Čežnja za slobodom u *Zapisima* neodvojiva je od čežnje za samim sobom, od želje da se pokaže svoja unižena osobnost, koja povremeno izbija u obliku pomračenja uma, zlobe, groznice.

Zatvorenici tamo rade ono što je Dostojevski nastavio činiti i nakon robovanja. Kopaju po sebi, svjesnom i nesvjesnom području, gonjeni težnjom za samospoznajom, uplašeni eventualnim otkrićima. Autor u ovim *Zapisima* svoje iznimno

snažne vanjske i unutrašnje traume iznosi hladno objektivno, što daje dodatni grč. Samoanaliza je vrhunac i jedino važno, poručuju redci ovoga djela, meni osobno možda najbližeg u korpusu Dostojevskog. Ljudi pričaju o sebi, o nekom sebi koji je ostao izvan zidina u koje su sada zatvoreni, kao sjene negdašnjih ljudi, zapravo. Oni govore o svojim zločinima, ali više nema pojmova dobra i zla koji bi ih mogao okarakterizirati. Budući da nemaju jastvo, nema ni dobra ni zla u njima. I dobro i zlo je u ličnosti, a obezličen čovjek nije ni dobar ni zao. Stanje neslobode nije prirodno stanje.

Doduše, Dostojevski dijeli robijaše na dobre i zle, ali to je tipizacija koja više treba prikazati krajnosti. Dobri starac Alija, dječak Sirotkin, zaboravljeni čovjek Sušilov. Oni su jednostavni, kao što dobrotu jednostavno jest ili nije. Međutim, zlo itekako ima gradacije. Lik Gazin autoru se pričinjao kao divovski pauk. »...pričalo se da je nekad klao malu djecu, čisto iz zadovoljstva: odvede dijete negdje na pogodno mjesto, najprije ga zaplaši i kada se potpuno zadovolji strahom i trepetom male žrtve, tiho je zakolje s uživanjem. No, u zatvoru se ponašao vrlo pristojno, bio je tih, izbjegavao svađe, premda je na sve gledao s prijezirom, kao da je sebe smatrao višim od ostalih.«

San i zbilja, fantastično i realno, stekli su se u Dostojevskom na način da je život, takorekuć, živio u dva plana.¹⁰ Bio je aktivni član revolucionarnoga pokreta, kružoka Petraševskog, što će ga odvesti na robiju, a svijet književnih likova, koje je započeo stvarati, predstavljao mu je »čistilište nebeskih duhova zamračenih grješnih mislima«. Rano sudjelovanje u raspravama socijal-utopista, prijateljavanje sa strastvenim socijalistom Bjelinskim, lomljenje oko socijalnih i duhovnih tema, dovelo je do toga da je Dostojevski, postao dijete svojega stoljeća, »dijete nevjerice i sumnje« i takav će, po vlastitim riječima, »ostati do groba«.

Za oprimjerenje njegovih etičko-psiholoških prijepora, sraza realnog i fantastičnog, na kraju ćemo uzeti nešto manje poznatu pripovijetku »Gazdarica«. U njoj je riječ o mladomu petrogradskom znanstveniku, sanjaru i čudaku, Ordinovu. Roditelji nije poznavao, s turom naravi odbijao je od sebe drugove koji su se prema njemu ophodili grubo i nečovječno. Kretao se u krajnostima unutrašnjega doživljavanja. Nakon što je postigao znanstvenu titulu, kao da se zatvorio u samostan. Odrekao se svijeta, potpuno je podivljao. Pisao je o povijesti Crkve, strastveno u smislu da je naposljetku svaka njegova misao, svaki bestjelesni košmarni san postajao stvarnost, pretvarao se u čitave svjetove. Vidio je sebe kao zrnce prašine koje lebdi u svem tom beskonačnom, bezizlaznom svijetu. Bio je »car u svijetu duše« i »dijete u vanjskom svijetu«. Mogao je savršeno lebdjeti pod samim nebeskim

¹⁰ O tome M. STOJNIĆ, *Ruski pisci XIX i XX vijeka*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1972.

svodom, ali nije znao koračati zemljom. Boji se življenja, premda traga za ljudskom ljubavlju, za čovjekom. Susreo je sebi sličnu, živčano podrovanu, djevojku Katarinu, djevojku preosjetljivu, jednako bespomoćnu pred svijetom kao što je i on sam. Oboje su stvorili »svoj svijet« da bi u njega pobjegli, branili svoje pravo na izmaštane svjetove.

U toj pripovijetci, ispunjenoj sukobima svake vrste, dva su toka događanja: realni i fantazijski. Riječ je, naravno, o predstavljanju čovjekova doživljaja stvarnosti, pokazivanju ovisnosti vanjskoga i unutrašnjega, sudarima među njima koje mogu dovesti do tragičnih sukoba. Iz ovoga se profiliraju problemi osobnosti, slobode i nužnosti. Dostojevski je tragične sukobe sna i jave stavio u konstituciju pojedinih ličnosti; sukobi racionalnoga i iracionalnoga tu imaju svoje podrijetlo, a izvanjštene u konstelaciji društvenih i drugih odnosa u životu samo je izvedeno. Moglo bi se ustvrditi da je i u ovoj efemernoj pripovijetci, ne baš dobro ocijenjenoj od kritike, uočljiv pravi duh stvaralaštva Dostojevskog: potenciranje kriza duševnog života i ustrajavanje u prikazivanju njihovih teških aporetičnosti.

DOSTOEVSKY'S ETHICAL CONTROVERSY

Željko Senković*

Summary

The article considers some basic issues appearing in Dostoevsky's work which show the aporetic element. Thus Dostoevsky, the seeker of sense, speaks of love (at least) from two perspectives. Love is the key element of living according to the Word of Christ, but it is simultaneously denounced as an egotistic impetus of subordination and tyranny of the Other. The revealer of the crises of the soul and spirit investigated the existential pathos and showed through the controversies that to be man and to be free is one and the same thing. An argument is provided against the trivial theses from Golosovker's study 'Dostoevsky and Kant', and all because of insisting on 'considering crisis' as an appropriate qualification of the great writer. Freud's analysis of Dostoevsky is evaluated as an excessive exaggeration or repudiation of crucial moments. The biographical research has proven to be a valuable area which provides a broader view.

Key words: Dostoevsky, crisis, love, God, Kant.

* Dr. sc. Željko Senković, University J. J. Strossmayer of Osijek, Faculty of Philosophy of Osijek, L. Jägera 9, 31000 Osijek, Croatia, zsenkovic@ffos.hr